

Олександра Макміллан

**ОСОБИСТІ МАТЕРІАЛИ А.В. ФЛОРОВСЬКОГО
В АРХІВІ РАН ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ
“БОЛГАРСЬКОГО” ПЕРІОДУ ЖИТТЯ М.Г. ПОПРУЖЕНКА**

Вивчення біографій вітчизняних вчених, які опинилися на чужині після буремних 1917–1920 років, має свою специфіку. Життя таких науковців було розділено на “до” і “після”, і, відповідно, певна частина матеріалів для вивчення їхніх доль і наукової спадщини залишалася на теренах колишньої Російської імперії і згодом увійшла до фондів радянських архівів, інша ж стала надбанням країн, де вчені провели решту свого життя. Разом з тим, велика кількість матеріалів була втрачена під час частих переїздів. Крім того, частину архівних документів з-за кордну було перевезено до СРСР у період після Другої світової війни. Відтак, для повної реконструкції біографії вчених-емігрантів необхідне залучення матеріалів, розпорощених по архівних установах різних держав.

Джерелами вивчення біографії слов'язознавця Михайла Георгійовича Попруженка (1866–1944) є матеріали, що зберігаються в архівах Одеси, Софії і Москви. Це зумовлено тим, що у житті вченого можна виділити два періоди: “одеський” і “болгарський” (або “софійський”).

М. Попруженко народився 25 липня 1866 року в Одесі. У 1988 році він закінчив історико-філологічний факультет Новоросійського університету, отримавши рекомендацію залишитись для підготовки до магістерського ступеня. Захист магістерської дисертації М. Попруженка “Із історії літературної діяльності у Сербії XV століття «Книги Царств» у зібранні рукописів Імператорського Новоросійського університету” відбувся у 1894 році. У 1899 році він захистив докторську дисертацію та опублікував дослідження староболгарської пам'ятки “Синодик царя Бориса”. У 1908 році Попруженка було обрано екстраординарним, а у 1910 році – ординарним професором по кафедрі слов'янської філології. Крім того, з 1896 року і аж до свого від'їзду до Болгарії М. Попруженко був директором Одеської публічної бібліотеки.

У 1920 році вчений разом із родиною залишив Одесу і незадовго після цього оселився у Софії. Переїзд Попруженка до Болгарії був цілком законним, оскільки його наукова діяльність була пов'язана із болгаристикою,

з історією і літературою Болгарії¹. З 1920 року і до своєї смерті у 1944 році М. Попруженко викладав у Софійському університеті. У 1923 році його було обрано членом-кореспондентом, а у 1941 році – дійсним членом Болгарської академії наук². У 1938 році Попруженка було проголошено почесним доктором Софійського університету.

Значна частина архівних матеріалів, що є джерелами для вивчення життя та наукової діяльності М. Попруженка, зосереджена у Державному Архіві Одеської області у Ф. 159 (особистий фонд М. Попруженка) та Ф. 45 (фонд Новоросійського університету, де зокрема зберігається формулярний список М. Попруженка). Архів Одеської національної наукової бібліотеки дозволяє дослідити діяльність М. Попруженка на посаді директора Публічної бібліотеки. Джерела до реконструкції “болгарського” періоду життя вченого переважно зосереджені у Науковому архіві Болгарської академії наук, Ф. 61к – особистому фонді М. Попруженка. Він складається зі 174 справ і містить особисті документи, списки і відбитки праць вченого, а також листування із науковцями В. Францевим, Г. Льїнським, Б. Ляпуновим, М. Сперанським, Ф. Успенським та іншими. Деякі джерела містяться також у Центральному державному історичному архіві (Софія, Болгарія) – це документи, переважно пов’язані із викладанням М. Попруженка у Софійському університеті.

Водночас, для всебічної реконструкції біографії вченого варто залучити матеріали ще одного фонду – особистого фонду А. Флоровського у Архіві Російської Академії Наук.

Слов’язознавець Антоній Васильович Флоровський був рідним небожем Михайла Попруженка. У 1908 році він закінчив історико-філологічний факультет Новоросійського університету, а у 1916 році захистив магістерську дисертацію на тему “Склад законодавчої комісії 1767–1774 рр.”³ У 1922 році вченого разом з іншими науковцями було примусово вислано за кордон радянською владою⁴. Після недовгого перебування у Константинополі, Софії і Белграді, Флоровський оселився у Празі, де викладав у Карловому університеті.

¹ Ст. Професоръ, *М.Г. Попруженко почетень доктор на Софийския университетъ*, Училищень прегледъ, кн. 1 (1939) 93.

² Л. Спасов, *Русские ученые-белоземгранты в Болгарии*, Bulgarian Historical Review 4 (1992) 107.

³ В.В. Калінку, *Первинний погляд на бібліографію творів Антонія Флоровського: “одеський період”*, Вісник Одеського національного університету, т. 14, вип. 19 (2009) 153–154.

⁴ В.Т. Галяс, *Русский историк-славист А.В. Флоровский*, Дерибасовская-Ришельевская 15 (2003) 15–17.

А. Флоровський помер у 1968 році, і за заповітом вченого його архів у 1976 році було передано до Архіву Академії наук СРСР⁵. Нині це фонд №1609 – особистий фонд А. Флоровського, що складається з двох описів, які містять 781 справу і включають 19031 аркуш архівних документів. Фонд містить важливі матеріали для реконструкції наукової біографії М. Попруженка: листи вченого до племінника і чернетку відповіді на один із них А. Флоровського, листи сестри Флоровського Клавдії, яка проживала у Болгарії і регулярно повідомляла брата про життя родини Попруженків, а також листи з Варшави сина М. Попруженка Георгія.

Листи Михайла Георгійовича Попруженка містяться у описі № 2 справі № 372. Це 15 листів вченого на 26 аркушах і одна телеграма (повідомлення про смерть батька А. Флоровського). Перший лист датовано 24 вересня 1922 р., останній – 14 липня 1943 року. Ці матеріали служать цінним джерелом інформації про життя М. Попруженка у Болгарії, оскільки показують його погляди на перебування в еміграції, дозволяють прослідкувати стан здоров'я вченого, виявити коло його спілкування у Софії, місця проживання, дізнатися про життя родини. Крім того, листи Попруженка надають додаткову інформацію про його науковий доробок, оскільки, пишучи Флоровському, він згадає майже всі свої ключові праці “болгарського” періоду, надаючи подробиці про особливості їхньої підготовки та друку, а також обговорює із небожем актуальні наукові проблеми. Більше того, з листів випливає, що М. Попруженко підготував до друку дві праці, які з невідомих причин не були опубліковані.

Архів А. Флоровського містить також чернетку листа Антонія Флоровського до М. Попруженка (машинопис), датованого 27 червня 1943 р. – опис №2, справа №78. У ній міститься відгук на підготовлену М. Попруженком і С. Романським “Кирило-мефодіївську бібліографію”, що вийшла незадовго до того.

Інтерес представляють також листи Клавдії Флоровської з Софії до брата у Прагу. Хронологічно вони охоплюють 1922–1965 роки. Увесь масив листів розподіляється на три архівні справи №№ 458, 459 і 460. Хронологічно джерелами біографії Попруженка можуть служити матеріали першої і другої частини листування К. Флоровської зі справ №№ 458 і 459. Справа № 458 містить 130 листів від 13 вересня 1922 року до 17 грудня 1934 року (249 аркушів). Справа № 459 хронологічно охоплює період від 3 січня 1936 року до 13 серпня 1944 і містить 155 листів на 243 аркушах. Листи

⁵ Е.П. Аксёнова, “Жрец” Клио (к научной биографии А.В. Флоровского), Вестник славянских культур 1, т. XI (2009) 32.

Флоровської наводять інформацію про наукову та викладацьку роботу М. Попруженка, відомості з історії родини та життя окремих її членів в умовах, коли рідні опинилися розділені кордонами різних держав, а також дають уявлення про повсякденне життя Михайла Георгійовича.

Листи сина М. Попруженка Георгія з Варшави зберігаються у описі № 2, справа 371. Це 5 листів (9 аркушів), що належать до періоду 6 серпня 1924 р. – 5 жовтня 1925 р. Вони опосередковано стосуються біографії Михайла Попруженка, проте проливають світло на історію життя його сина, професора математики, доля якого в еміграції залишається невивченою у вітчизняній науці через недостатність джерел.

Листи К. Флоровської і М. Попруженка окреслюють загальне становище, у якому опинилися емігранти у Софії. Насамперед, після переїзду в Болгарію поставало питання працевлаштування. Антоній Флоровський радився із сестрою про перспективи переїзду до Болгарії у вересні 1922 року. Флоровська, в свою чергу, радила рекомендувала до Попруженка⁶. Один з листів останнього, що зберігається у архіві РАН, адресовано А. Флоровському у Константинополь. До Праги Михайло Георгійович їхати не радив: “Безперечно одне, що Прага, за Кондаковим, місце досить кепське і для Вас, воно навряд чи підійде”⁷. Він рекомендував небожу спочатку прийти до Софії і звідти вже приймати рішення: “Мені здається, що огледівшись в Софії, ти не втрачаєш можливості втілити свої наміри про поїздку до справжньої Європи; у всякому випадку жити в Софії вигідніше, бо тут всяка валюта (крім російської, польської, австрійської і німецької) дуже дорого коштує”⁸. З цього уривку російські дослідники О. Аксьонова і А. Горяїнов роблять три висновки. По-перше, вони звертають увагу на те, що навіть визнаний вчений-болгарист не вважав Болгарію “справжньою Європою”. По-друге, на їхню думку, Попруженко спростовує радянську тезу про ворожість болгар до російських емігрантів. Щодо цього пункту, то він, дійсно, говорить про доброзичливе ставлення болгар, проте, робить це не в наведеному уривку, а у іншому листі – від 30 липня 1924 року: “ставлення болгар до росіян, безумовно, доброзичливе і привітливое”⁹. Нарешті, у згадках Попруженка про можливість змін О. Аксьонова і А. Горяїнов вбачають політичну інформованість і розуміння передумов майбутнього перевороту 3 червня 1923 року¹⁰.

⁶ АРАН, ф. 1609, оп. 2, спр. 458, арк. 1зв.

⁷ *Ibid.*, спр. 372, арк. 1зв. – 2.

⁸ *Ibid.*, арк. 1зв.

⁹ *Ibid.*, арк. 7.

¹⁰ Е.П. Аксенова, А.Н. Горяинов А.Н. *Русская научная эмиграция 1920–1930-х годов: по переписке М.Г. Попруженко и А.В. Флоровского*, Славяноведение 4 (1999) 6.

З листів Клавдії Флоровської дізнаємося і про діяльність М. Попруженка у Російській академічній групі у Софії, заснованій у 1921 році. До неї увійшли російські професори і викладачі Софійського університету і інших вищих навчальних закладів¹¹. У 1923 році кандидатуру М. Попруженка було висунуто у члени правління. А вже в березні 1925 року його обрали секретарем академічної групи за головуванням О. Янішевського при заступникові М. Глибоковському – Флоровська називала такий президіум “блискучим”, вказуючи водночас, що “діяльності, втім, поки вони особливої не проявили”¹².

М. Попруженко опікувався також проблемами середньої освіти. Про це також йдеться у листах К. Флоровської. Так, у лютому 1934 року вона повідомляла про те, що російські школи в Болгарії були вилучені із управління Всеросійського союзу міст і передані новосформованій комісії при Міністерстві закордонних справ, до якої було введено три російських професори: В. Мякотін, К. Іванов і М. Попруженко¹³. Останній серйозно поставився до свого членства і завзято розпочав роботу¹⁴. Проте, комісія проіснувала недовго: трохи більше, ніж за рік, у липні 1935 року, Флоровська повідомляла про нові зміни в управлінні російськими гімназіями¹⁵.

У Болгарії Попруженко продовжував наукові дослідження. У 1928 році у Софії він видав нове дослідження болгарського джерела вивчення історії богомільства “Синодик царя Борила”. Попруженко розпочав працювати над цією пам’яткою ще в Одесі, де у 1899 році вийшла його монографія¹⁶. Вже після цього вчений отримав можливість ознайомитися із рукописом “софійського” списку пам’ятки¹⁷. Тому виникла необхідність опублікувати нове, перероблене видання “Синодика”. З листів вченого випливає, що Попруженко відносив своє дослідження до галузі історичної науки. Так, він писав Флоровському: “Моя книга про Синодик (у списку № 13), що вийшла днями у виданні Академії – праця історична, оскільки містить у собі видання історичних текстів (з дослідженням) і тлумачить про культурні рухи у православних слов’ян”¹⁸. Крім того, він розповідав, що на друк “Синодика” пішло біля року¹⁹.

¹¹ М. Сорокина, *Русское научное зарубежье в Болгарии*, Русское научное зарубежье в Болгарии: история и современность, София 2009, с. 51.

¹² АРАН, ф. 1609, оп. 2, спр. 458, арк. 63.

¹³ *Ibid.*, арк. 228.

¹⁴ *Ibid.*, арк. 228зв.

¹⁵ *Ibid.*, спр. 459, арк. 10.

¹⁶ М.Г. Попруженко, *Синодик царя Бориса*, О. (Экономическая) 1899, 326 с.

¹⁷ М.Г. Попруженко, *Синодик царя Борила*, София (Дър печатница) 1928, с. XXIII.

¹⁸ АРАН, ф. 1609, оп. 2, спр. 372, арк. 12–12зв.

¹⁹ *Ibid.*, арк. 13.

Так, у 1936 році у Софії побачила світ його монографія “Козма Пресвітер, болгарский писатель X века”, обсягом у 87 сторінок²⁰. 15 квітня 1935 року М. Попруженко писав небожу: “Я починаю друк свого «Козьма Пресвітер» – праця багаторічна і велика, – ймовірно, вже остання у моєму житті...”²¹. Книга побачила світ влітку 1936 року, до 70-річчя вченого, про що він сам повідомляв небожа і надіслав йому примірник, вказуючи при цьому, що це перший екземпляр у Празі²².

23 листопада 1938 року Академічна рада при державному університеті ухвалила рішення факультетської ради про проголошення професора Михайла Георгійовича Попруженка почесним доктором Софійського університету²³. Ця подія знайшла широкий відгук у софійській пресі. К. Флоровська також повідомляла брата про це і відзначала: “Дядюшка дуже зворушений і задоволений, тим паче, що зараз у Болгарії таких докторів лише два – цар Борис і він (був третій – Іван Вазов). Насправді, в будь-якому випадку він зробив для болгарської науки (славістики) більше, ніж вони самі”²⁴.

У двох листах Флоровської згадується стаття Попруженка “България и Киевская Русь”, що вийшла у журналі “Родина” у 1939 році²⁵. Вона зацікавила Антонія Флоровського, і він просив Михайла Георгійовича надіслати примірник та поділитися джерелами²⁶. Про цю ж статтю писав у листі до Флоровського і М. Попруженко. Він вказував, що базувався джерелах і свідченнях, які використовували ще Ф. Успенський і І. Линиченко у 1884 і 1887 роках, а також зазначав, що частково цим питанням займався М. Сперанський²⁷.

У 1934 році у Софії вийшов “Опыт систематической Кирилло-мефодиевской библиографии” російського історика Григорія Олександровича Ільїнського за редакторства М. Попруженка і С. Романські²⁸. Наступного року останні опублікували “Библиографски преглед на славянските кирилски източници за живота и дейността на Кирила и Методия” болгарською мовою²⁹. Проте, згодом накопичились нові матеріали,

²⁰ М.Г. Попруженко, *Козма Пресвітер, болгарский писатель X века*, София 1936, 87 с.

²¹ *Ibid.*, ф. 1609, оп. 2, спр. 372, арк. 17зв.

²² *Ibid.*, арк. 20–20зв.

²³ *Проф. д-ръ М. Попруженко*, Славянски вести 1 януарий (1939) 2.

²⁴ АРАН, ф. 1609, оп. 2, спр. 459, арк. 82.

²⁵ М.Г. Попруженко, *България и Киевская Русь*, Родина 3 (1939) 25–31.

²⁶ АРАН, ф. 1609, оп. 2, спр. 459, арк. 99зв.

²⁷ *Ibid.*, спр. 372, арк. 25–25зв.

²⁸ Г.А. Ильинский, *Опис систематической кирилло-мефодиевской библиографии*, под ред. М.Г. Попруженко и Ст. Романского, София 1934.

²⁹ М.Г. Попруженко, С.М. Романски, *Библиографски преглед на славянските кирилски източници за живота и дейността на Кирила и Методия*, София 1935, 65 с.

і Попруженко взявся до їхньої систематизації. “Дядюшка сам теж працює весь час, ти знаєш, що він перероблює бібліографію кирило-мефодіївського питання, яка скоро вийде новим виданням”, – писала К. Флоровська братові у Прагу у січні 1941 року³⁰. Праця за спільного авторства Попруженка і Романського побачила світ у Софії у 1942 році³¹. Попруженко, не приховував свого задоволення від того, що “кирило-мефодіївська бібліографія справляє добре враження”, згадуючи, що “багато над нею довелося попрацювати”³². Останньою в житті М. Попруженка вагомою працею стала підготовлена ним у співавторстві із С. Романським хрестоматія російської літератури³³. Про це Клавдія Флоровська інформувала брата, а сам Попруженко у листі А. Флоровському вказував, що це “дуже велика хрестоматія для студентів, буде 30 аркушів”³⁴. Остаточно друк було завершено лише на початку літа 1943 року. К. Флоровська відзначала, що хрестоматія була складена вдало, із влучним підбором уривків і речей, однак визнавала, що “звісно, важко вичерпним чином представити навіть значимих письменників, починаючи Ломоносовим і закінчуючи Шолоховим”³⁵. Сучасні російські дослідники О. Аксьонова і А. Горяинов вважають, що такий підбір авторів каже про “відносно рідку серед російських емігрантів широту поглядів” упорядників, оскільки окрім класиків, хрестоматія містила і деяких радянських письменників³⁶. Це була остання видана праця вченого.

Листи М. Попруженка до А. Флоровського містять згадки і про підготовлені ним праці, які так і не були опубліковані. Так, 19 квітня 1925 року він запитував у небожа: “Чи отримав ти мою брошуру «Сторінки з болгарської історії»? Коли буде друкуватися вся моя історія – питання...”³⁷. Ймовірно, мається на увазі неопублікована праця М. Попруженка “Історія Болгарії”, том 1, який нині зберігається у Національному архіві Інституту російської історії РАН (інв. № 26)³⁸. Крім того, у своєму останньому листі

³⁰ АРАН, ф. 1609, оп. 2, спр. 459, арк. 152–152зв.

³¹ М.Г. Попруженко, С.М. Романски, *Кириллометодиевская библиография за 1934–1940 г.*, София 1942, 169 с.

³² АРАН, ф. 1609, оп. 2, спр. 372, арк. 26.

³³ *Руска книжовна реч в образци*, ред. М.Г. Попруженко и С.М. Романски, София (Унив. печ.) 1943, 626 с.

³⁴ АРАН, ф. 1609, оп. 2, спр. 372, арк. 26зв.

³⁵ *Ibid.*, спр. 459, арк. 212–212зв.

³⁶ Е.П. Аксьонова, А.Н. Горяинов, *Русская научная эмиграция 1920–1930-х годов: по переписке М.Г. Попруженко и А.В. Флоровского*, Славяноведение 4 (1999) 8.

³⁷ АРАН, ф. 1609, оп. 2, спр. 372, арк. 11.

³⁸ Л. Любенова, *Непубликувана “История на България” от Михаил Попруженко (1866–1944)*, Родина 1–2 (1997) 253–254.

до Флоровського від 16 лютого 1943 року, Попруженко писав: “Я готую до друку текст Життя Кирила по 20 спискам з вступом і дослідженням. Влітку думаю закінчити”³⁹. Проте, це дослідження так і не побачило світ.

З листів М. Попруженка до А. Флоровського дізнаємося також, що Попруженко обмінювався науковою літературою з Флоровським і готував бібліографічні довідки. Так, на прохання останнього, вчений склав список власних праць, які могли вважатися історичними⁴⁰. Крім того, прочитавши у газетах, що Російське наукове товариство у Белграді вирішило зібрати бібліографію російської еміграції, М. Попруженко, “як старий бібліограф”, висловив бажання охоче відправити список своїх праць останніх років. “Це буде дуже корисно для того, хто стане складати мій некролог”⁴¹. Крім того, підготувавши на прохання Флоровського матеріал про історика Е. Грімма, він висловлював готовність робити для негожа і надалі різного роду бібліографічні довідки⁴².

Листи К. Флоровської та М. Попруженка до А. Флоровського містять також інформацію про історію родини Флоровських-Попруженко та долі окремих її членів, а також дозволяють прослідкувати настрої Попруженка протягом його проживання у Софії. Так, з самого початку переїзду до Болгарії, незважаючи на тісні наукові зв’язки із цією країною, вчений почувався самотньо і невпевнено. “...Що може бути визначеним і певним тепер в нашому житті”, – із сумом писав він 24 вересня 1922 року. Він продовжував: “Що сьогодні надійне, завтра розмита туманом. Я, наприклад, абсолютно не вважаю свого власного становища забезпеченим і надійним: все це може змінитися вмиг, і, незважаючи на це, не хотілось би забратися далі від місць, які так близькі до Одеси, куди мене все більше і більше тягне – хворобливо тягне...”⁴³. Дослідниця російської наукової еміграції в Болгарії М. Сорокіна вважає, що подібні настрої були типовими для тих, хто був вимушений виїхати з батьківщини, що майбутнє багатьом емігрантам здавалося невідомим і безперспективним⁴⁴. Безперечно, вченого бентежила неможливість не тільки повернутися на батьківщину, а й отримувати звістки з Одеси. Про це згадувала і К. Флоровська у своїх листах, яка разом із батьками розділяла подібні настрої: “Тато і мама дуже бентежаться неотриманням листів з Одеси, хоча ніколи

³⁹ АРАН, ф. 1609, оп. 2, спр. 372, арк. 26зв.

⁴⁰ *Ibid.*, арк. 12.

⁴¹ *Ibid.*, арк. 15зв. – 16.

⁴² *Ibid.*, арк. 12зв.

⁴³ *Ibid.*, арк. 2.

⁴⁴ М. Сорокіна, *Русское научное зарубежье в Болгарии*, Русское научное зарубежье в Болгарии: история и современность, Софія 2009, с. 51.

не говорять про це – з цього я і роблю висновок, що вони дуже непокояться і бояться. Думаш про найстрашніше. Дядя Міша все хворіє і теж непокоється з цього приводу”⁴⁵. У квітні 1938 року Попруженко знов згадував, що “тяжкі часи доводиться усім нам переживати”. Він втратив будь-які надії на зміни і повернення на батьківщину: “Не думаю, що доживу до кращого, дуже все спірно”. Головна причина такого стану речей, на його думку, була “відсутність національної Росії, яку так боїться Європа”⁴⁶.

Безперечно, що листи Клавдії Флоровської до брата містять також багато інформації про побут та повсякденне життя дядька та членів його сім’ї: дружини Оттілії Олександрівни і доньки Анни. К. Флоровська час від часу повідомляла брата про стан здоров’я Михайла Георгійовича. Він сам також часто згадував про своє самопочуття. З листа від 16 лютого 1925 року дізнаємося, що консультувався з приводу свого здоров’я Михайло Георгійович із Олексієм Ерастовичем Янішевським⁴⁷ – невропатологом, який так само, як і Попруженко раніше викладав у Новоросійському університеті, а після еміграції – у Софійському. Несподівана смерть Янішевського 9 жовтня 1936 року, за повідомленням Флоровської, справила сильне враження на Попруженка, оскільки “вони за останній рік сильно зійшлися”⁴⁸.

Крім того, серед найближчих приятелів “болгарського” періоду Попруженка варто відзначити також Ф. Александрова та О. Мулюкіна, які також переїхали до Болгарії з Одеси і були, вочевидь, знайомі до еміграції. Флоровська достатньо часто згадує і Мулюкіна, і Александрова як частих гостей у домі Попруженка. Це дозволяє зробити висновок про їхні приятельські стосунки. Так, наприклад, на Великдень 1939 року Флоровська писала, що “була на перший день свята у дядюшки, за традицією, бачила там Александрова і нестаріючого Мулюкіна”⁴⁹. Ті ж самі гості були у Попруженка і на Новий 1940 рік⁵⁰.

Листи К. Флоровської та М. Попруженка до А. Флоровського містять також відомості про квартири та адреси проживання Попруженків у Софії. Так, за весь період проживання у Софії Попруженко змінив 4 квартири. Професор Ніколай Ділевські згадував, що Попруженко був єдиним російським професором, який встиг придбати власну квартиру⁵¹. Так,

⁴⁵ АРАН, ф. 1609, оп. 2, спр. 458, арк. 60зв.

⁴⁶ *Ibid.*, спр. 372, арк. 23

⁴⁷ *Ibid.*, арк. 8зв.

⁴⁸ *Ibid.*, спр. 459, арк. 24зв.

⁴⁹ *Ibid.*, арк. 99–99зв.

⁵⁰ *Ibid.*, арк. 128.

⁵¹ Л. Любенова, *Моите разговори*, Доайенът: Юбилеен сборник, посветен на 100 годишната на проф. Николай Михайлович Дилевски, София 2004, 512 с.

7 липня 1943 року Клавдія Флоровська писала: “Дядюшку бачила днями, вони переїхали на нову власну квартиру недалеко від мене”⁵². Цим помешканням стала невеличка квартира по вулиці проф. Дж. Горіні, № 20.

Саме у цій квартирі Михайло Попруженко зустрів свою смерть. На початку січня 1944 року розпочалося бомбардування Софії. Клавдія Флоровська розповідала: “Ви, ймовірно, вже знаєте, що 30.ІІІ помер дядя Міша. Напередодні ввечері було сильне бомбардування Софії, що природно розхвилювало його; після нього йому стало зле, і хоча вдалося полегшити його стан, але на ранок напад повторився і вже нічого не можна було вдіяти. Втім, він давно вже страждав на хворобу серця і міг би ще пожити при цілком спокійній обстановці, а де ж тепер знайти таку? Через 3½ години після його смерті відбулося нове бомбардування Софії, таким чином усі клопотання про поховання були пов’язані з великими ускладненнями. Поховання відбулося наступного дня і лише завдяки випадковості на цвинтарі виявився священик, для того, щоб відспівати його”⁵³.

Отже, особисті матеріали А. Флоровського з фонду 1609 Архіву РАН, а саме листування із К. Флоровською, М. Попруженком та Г. Попруженком, є важливим джерелом вивчення “болгарського” періоду життя слов’янознавця Михайла Георгійовича Попруженка. Вони проливають світло як на повсякденне життя, так і на наукову діяльність вченого у Софії. Більша частина листів К. Флоровської містить згадки про Попруженка та його родину, що дозволяє реконструювати чимало аспектів його біографії. Крім того, п’ятнадцять листів самого Попруженка, що зберігаються у фонді, надають дослідникам можливість визначити погляди вченого на ті чи інші події, прослідкувати його настрої та почуття під час проживання в еміграції. Матеріали фонду також містять інформацію про науковий доробок Попруженка, що допомагає доповнити бібліографію праць вченого.

⁵² АРАН, ф. 1609, оп. 2, спр. 459, арк. 213зв.

⁵³ *Ibid.*, арк. 231–231зв.